

De ideologische component in de totstandkoming van het CDA

De 'ideologische' en 'machtspolitieke' verklaring voor het ontstaan van het CDA hoeven niet met elkaar in strijd te zijn. Voordat het tot politieke toenadering kon komen was het eerst noodzakelijk dat de ideologische barrières tussen KVP, ARP en CHU waren geslecht.

Ook zestien jaar na de oprichting van het CDA is de in KVP, ARP en CHU gelegen christen-democratische voorgeschiedenis nog niet achter de horizon verdwenen. De met de verkiezingsnederlaag van 1994 gepaard gaande ideologische bezinning geeft de bestudering van het verleden een actuele partijpolitieke relevantie. Bij de analyse van dit verleden kan gebruik worden gemaakt van twee belangrijke historische studies die recentelijk verschenen zijn. Medio december publiceerde J.A. Bornewasser (emeritus hoogleraar kerkgeschiedenis te Tilburg) het lijvige eerste deel van zijn tweedelige geschiedschrijving van de KVP.¹ Dit werk is in het februari-nummer van dit blad uitgebreid besproken.²

In januari 1995 promoveerde de Nijmeegse historicus R.S. Zwart op 'Gods wil in Nederland', een studie waarin de auteur de ontstaansgeschiedenis van het CDA reeds een eeuw ge-

leden een aanvang laat nemen, getuige de ondertitel 'christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)'. In deze dissertatie staat de ideologische relatie tussen het CDA en de drie partijen waaruit het is voortgekomen centraal. Zwart lijkt met zijn reconstructie van het ontstaan van de christen-democratische samenwerking

naar de bekende weg te vragen, maar het antwoord dat hij formuleert verrast door zijn originaliteit. Waar in de historiografie vaak de nadruk wordt gelegd op machtspolitieke en electorale factoren, wil Zwart nagaan in hoeverre de christen-democratische samenwerking is bevorderd door ideologische ontwikkelingen binnen CHU, KVP en ARP. In het laatste kwart van de negentiende eeuw formuleerden rooms-katholieken en antirevolutionairen politieke filosofieën, die talrijke decennia lang onverminderd hun geldigheid behielden en even zo lang functioneerden als obstakels voor nauwe politieke samenwerking.

Dr. J.J. van den Berg

Gedurende de tweede helft van de jaren vijftig leidden veranderingen in de rooms-katholieke en antirevolutionaire ideologie tot het in beeld komen van de christen-democratische samenwerking als mogelijke optie, al heeft, zoals bekend, de daadwerkelijke totstandkoming van het CDA nog lange tijd in beslag genomen.

De 'ideologische' en 'machtspolitieke' verklaring

Over dit fusieproces waren tot nu toe drie werken beschikbaar. Naast 'De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren', een in het fusiejaar 1980 verschenen overzicht dat door de partij zelf is samengesteld, werden in 1992 twee geschiedschrijvingen tegelijkertijd gepubliceerd. Terwijl de Leidse politicoloog H.M. ten Napel promoveerde op 'Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)', publiceerde de historicus I.D. Verkuil

zijn 'Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA'. Op deze werken vormt Gods wil in Nederland een mooie aanvulling, alleen al vanwege het feit dat Zwart het zwaartepunt van zijn analyse legt bij de periode die voorafging aan het uiteindelijke samenwerkingsproces, terwijl daarentegen Verkuil en Ten Napel de lange voorgeschiedenis slechts globaal beschrijven, om zich vervolgens op de concrete besprekingen in de periode na 1967 te concentreren. Ook daar waar Zwart de ideologische verwantschap tussen de drie partijen beklemtoont en het overwegende belang van electorale motieven voor de totstandkoming van het

CDA relateert, wijkt hij af van Verkuil en Ten Napel, al zijn het met name historici als Bosmans en Righart waarmee Zwart hierover van mening verschilt.³ Tegen de opvatting dat het CDA primair vanuit machtspolitieke motieven zou zijn opgericht, brengt Zwart argumenten in stelling die zowel op de KVP als op de ARP en de CHU betrekking hebben.⁴ Zo voelde de ARP gedurende de jaren vijftig maar weinig voor christen-democratische samenwerking, terwijl de antirevolutionairen toch voortdurend terrein verloren. In de tweede helft van de jaren zestig was de bereidheid hiertoe gegroeid, hoewel de ARP zich gedurende deze periode electoraal stabiliseerde. In de KVP was de partijtop reeds begin jaren zestig voorstander van een christen-democratische samenwerking, maar de spectaculaire neergang van de partij was toen nog lang niet begonnen. Voor de CHU gold iets vergelijkbaars. In de loop van

Er lijkt geen directe relatie te hebben bestaan tussen politieke op- en neergang en de christen-democratische samenwerking.

de jaren zestig werd het idee van christen-democratische samenwerking allengs populairder binnen deze partij, maar de christelijk-historischen hadden in 1967 slechts één kamerzetel minder dan in 1956. Inderdaad lijkt er dus geen directe relatie te hebben bestaan tussen politieke op- en neergang en de christen-democratische samenwerking. Toch kan de vorming van het CDA niet los gezien worden van de electorale afkalving van de christelijke partijen en ook Zwart ontkent dat niet. Dat met name vanuit de KVP bij voortdurend werd aangedrongen op haast, heeft natuurlijk alles te maken met de snelle erosie waaraan deze partij sinds 1967 onderhevig bleek

te zijn. Cruciaal is evenwel, dat de principiële bereidheid om de eigen katholieke identiteit tot een christen-democratische gezindheid te verbreden, reeds aanwezig was. Zwart sluit hier aan bij de analyse zoals die ook door het CDA zelf werd gepresenteerd.⁵

De 'ideologische' en de 'machtspolitieke' verklaring hoeven echter niet met elkaar in strijd te zijn. Het lijkt erop, dat beide zich tot elkaar hebben verhouden als een noodzakelijke tot een voldoende voorwaarde: voordat het tot politieke toenadering kon komen was het eerst noodzakelijk dat de ideologische barrières tussen de partijen werden geslecht. Het bestaan van politieke verwantschap op zichzelf hoefde niet automatisch tot samenwerking te leiden, maar door het voortdurende zetelverlies werd het christen-democratische streven in plaats van iets vrijblijvends tot een zaak van levensbelang.

Vier veronderstellingen

Aan de centrale these van Zwart liggen in feite vier veronderstellingen ten grondslag. Het is de bedoeling van 'Gods wil in Nederland' duidelijk te maken, dat de christen-democratische samenwerking alleen van de grond kon komen, doordat in de tweede helft van de jaren vijftig zowel de traditionele antirevolutionaire 'neocalvinistische' ideologie als ook het rooms-katholieke 'neothomisme' de dominante invloed verloren die ze decennialang hadden. De eerste twee stellingen die Zwart aannemelijk wil maken zijn dan de volgende. Het zogenaamde neocalvinisme is, in de eerste plaats, decennia lang de ideologie geweest in de Anti-Revolutionaire Partij. Daarnaast hebben katholieke politici binnen de RKSP/KVP het neothomisme als leidraad voor hun politiek

handelen genomen. De derde - al even belangrijke - veronderstelling van Zwart heeft betrekking op het naar de achtergrond verdwijnen van beide ideologieën gedurende de late jaren vijftig. Dit alles heeft zich in deze betrekkelijk korte periode voltrokken, terwijl de politieke relevantie van beide denkstelsels in doorslaggevende mate is afgenomen. De vierde pijler waarop het betoog rust betreft de ontwikkeling van de partijen na het afscheid van deze traditionele ideologieën. In het ideologische vacuüm dat toen ontstond, is de christen-democratische optie als alternatief aanvaard.

Neocalvinisme en neothomisme

Naar mijn mening zijn de stukken over het neocalvinisme en neothomisme van grote waarde. Dit boek kan dienen als beknopte maar heldere inleiding voor diegenen die in kort bestek kennis willen nemen van de ontwikkeling en politieke toepassing van het antirevolutionaire neocalvinisme en het rooms-katholieke neothomisme. Het neothomisme was gebaseerd op de inzichten van de middeleeuwse filosoof Thomas van Aquino. Het vormde de grondslag van een door paus Leo XII (1878-1903) gepropageerde sociale leer. Aan het neothomisme lag een organische maatschappijvisie ten grondslag, waarbij de samenleving werd beschouwd als een gemeenschap. Vanuit de opvatting dat de verschillende geledingen waaruit deze gemeenschap bestond dienden samen te werken, formuleerde het neothomisme politieke beginselen als 'solidariteit', 'corporatisme' en 'subsidiariteit'. Onder deze vaandels trokken de katholieken ten strijde tegen liberalisme en socialisme, ook in Nederland, hoewel het neothomisme hier pas relatief laat vaste voet aan de grond kreeg en politiek lei-

der Schaeapman zelfs enige tijd voorstander is geweest van een christen-democratische partij naar analogie van het Duitse *Zentrum*. Zwart laat zien, dat de RKSP zich op expliciet neothomistische grondslag heeft gesteld en dat dit stelsel ook voor de KVP tot in de tweede helft van de jaren vijftig het ideologisch fundament is gebleven. Vanzelfsprekend valt over een zo complex denkstelsel als het neothomisme meer te zeggen dan Zwart in dit korte bestek heeft kunnen doen. In zijn betoog ging het echter primair om de politisering van deze ideeën, om het gebruik dat RKSP- en KVP-politici van deze noties hebben gemaakt. Dit is met talrijke citaten voldoende geadstrueerd.

Werd de neothomistische filosofie door figuren als Schaeapman, Nolens, Veraart en Aalberse sr. tot een politieke leer uitgewerkt, het ideologische fundament onder de Anti-Revolutionaire Partij werd toch grotendeels gelegd door Abraham Kuyper. Hij baseerde zich op Calvijn, maar op twee belangrijke punten weken zijn ideeën af van het traditionele calvinisme. Kuyper bepleitte een neutrale staat en onderscheidde naast een intuïtieve manier ook een rationele manier om Gods geboden te kennen. Hiervoor ontwikkelde hij een stelsel van gereformeerde beginselen. Op basis van deze neocalvinistische uitgangspunten smeedde Kuyper een antirevolutionaire politieke leer, met de alleenheerschappij Gods en het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring als kernpunten. Deze denkbeelden, uiteengezet in handboeken als 'Ons Program' (1879), bleven meer dan zeventig jaar lang onverminderd geldig, aldus Zwart.

In grote lijnen kan deze analyse worden onderschreven, al besteedt Zwart wei-

nig aandacht aan de denkbeelden van Colijn, de opvolger van Kuyper en als politiek leider niet minder dominant. *Saevius tranquillius in undis*, Colijns beroemde toelichting op het AR-beginselprogramma, wordt in deze studie bijvoorbeeld in het geheel niet genoemd. Inzake het koloniale vraagstuk en de verhouding tussen Nederland en Indië had Colijn opvattingen die toch duidelijk van Kuyper afweken. Waar Kuyper van mening was dat Indië weliswaar Nederlands bezit was, maar nooit een integraal deel van het Koninkrijk zou kunnen worden, waren voor Colijn Nederland en Indië onlosmakelijk met elkaar verbonden. Bosscher toonde in zijn studie over de ARP tussen 1939 en 1952 aan, dat Colijns opvattingen de politieke lijn van de ARP zouden gaan bepalen, hetgeen de antirevolutionairen overigens in grote politieke problemen zou brengen toen de Indonesische dekolonisatie zich na 1945 eenmaal aandeede.⁶ Wat dit betreft is de Kuyperiaanse continuïteit wellicht wat minder groot dan Zwart suggereert, al zou Zwart dit punt onder verwijzing naar zijn vraagstelling weer van tafel kunnen vegen.

In zijn analyse van opkomst en neergang van neothomisme en neocalvinisme stelt Zwart namelijk niet zozeer de inhoud van deze beide ideologieën centraal, maar veeleer twee andere aspecten hiervan, te weten hun 'status' en 'functie'. Neothomisme en neocalvinisme bevatten beiden de pretentie, een uit het geloof afgeleid politiek stelsel te zijn, en dus een theologische status te bezitten. Deze concepties zouden op een specifieke manier functioneren: het waren denkkaders, wereldbeelden die een samenbindende functie hadden richting het eigen volksdeel. Neo-

calvinisme en neothomisme functioneerden dus op dezelfde manier, maar waren in hun claim op de absolute waarheid elkaars volstrekte tegenpolen. Het ging niet slechts om de emancipatie van twee achtergestelde bevolkingsgroepen, de herkerstening van de gehele Nederlandse samenleving was het ultieme doel van zowel neothomisten als neocalvinisten. Het is duidelijk dat een christen-democratische fusie van antirevolutionairen en katholieken bij dergelijke ambities volstrekt uitgesloten was. Over Colijn zou Zwart dus waarschijnlijk opmerken, dat die dan blijkbaar inzake enkele concreet-politieke onderwerpen van Kuyper afweek, maar dat ook Colijn zich stelde achter de universele geldigheid van het neocalvinisme.

Veranderingen in de KVP

Is de politieke werking van neocalvinisme en neothomisme beschreven, dan moet, zoals gezegd, vervolgens nog worden aangetoond dat beide stelsels in de tweede helft van de vijftiger jaren naar de achtergrond verdwenen en waarom dat eigenlijk gebeurde. Om het betoog sluitend te krijgen dient tenslotte te worden uiteengezet, dat het christen-democratische streven hiervoor in de plaats kwam.

Voor wat betreft de KVP lijken deze derde en vierde stap bijna naadloos op elkaar aan te sluiten. Onder invloed van buitenlandse theologische ontwikkelingen werd in de eerste helft van de jaren vijftig ook in Nederland een modern katholiek geluid hoorbaar, waarbij de nadruk werd gelegd op de individuele geloofsleving en bij de directe relatie tussen geloof en politiek vraagtekens werden gezet. De traditionele benadering was begin jaren vijftig nog dominant, blijkens het bekende bisschop-

pelijk Mandement (1954) en het KVP-verkiezingsprogramma uit 1956, dat nog op neothomistische leest was geschied. Hierna hebben zich in hoog tempo veranderingen voorgedaan in de top van de KVP, aldus Zwart, die in een eind 1958 opgesteld verkiezingsmanifest de eerste tekenen van veranderingen bespeurt. De opvallend pragmatische en weinig dogmatische toon van dit manifest had zijn pendant in uitlatingen van Romme, die een toenemende twijfel aan de politieke bruikbaarheid van de katholieke ideologie verraadden. Na een vrij korte periode van zoeken had de KVP-partijtop zich al rond 1960 tot een christen-democratisch uitgangspunt bekeerd. Deze heroriëntatie voltrok zich verbazingwekkend soepel. Echte discussie ontstond er pas toen S.W. Couwenberg en enkele anderen een pleidooi gingen voeren voor het opnemen van het humanisme als inspiratiebron naast het christelijk geloof. Met de publikatie van het zogenaamde structuurrapport (1966) stelde de KVP zich echter definitief op het christen-democratische standpunt. Dit proces wordt door Zwart overtuigend gereconstrueerd, al komt helaas niet duidelijk uit de verf, waarom de leidende KVP-ideologen nu eigenlijk tot deze ommezwaai, waarvoor toch geen enkele machtspolitieke noodzaak bestond, gekomen zijn.

Stromingen in de ARP

Het beschrijven van de na-oorlogse ideologische ontwikkeling van de Anti-Revolutionaire Partij is ingewikkeld, omdat er in deze partij geen overeenstemming bestond over wat er voor de neocalvinistische ideologie in de plaats behoorde te komen. Om zijn betoog sluitend te krijgen moet Zwart meermalen zijn toevlucht nemen tot argumen-

ten van politiek-inhoudelijke aard, hoewel zijn onderzoeksaanpak, die zich immers beperkt tot de 'status' en de 'functie' van ideologicën, hem dit eigenlijk verbiedt. Had de ARP onder Colijn langdurig in het centrum van de politieke macht verbleven, na de bevrijding bevonden de antirevolutionairen zich in een voortdurend politiek isolement. Inzake de twee belangrijkste politieke kwesties - Indonesië en het sociaal-economisch beleid - bestond er een onoverbrugbare kloof tussen de opvattingen van de ARP enerzijds en de progressieve tandem KVP-PvdA anderzijds.⁷ Eind jaren veertig werd zichtbaar dat binnen de ARP een moderne vleugel terrein won. De moderne antirevolutionairen twijfelden aan de directe toepasbaarheid van Gods ordinantiën en hadden minder behoefte aan een expliciete Bijbelse fundering van politiek handelen. Dat de ARP na de afloop van de slepende Indonesische kwestie in 1952 eindelijk weer ging meeregeren, kan als een overwinning van deze moderne stroming worden beschouwd. Het antirevolutionaire boegbeeld in het derde kabinet-Drees, minister van Economische Zaken J. Zijlstra, valt zonder twijfel tot deze stroming te rekenen.

Zwart onderscheidt naast deze modernen en diegenen die aan de neocalvinistische traditie bleven vasthouden, nog een derde stroming, bestaande uit antirevolutionairen die zich baseerden op de 'Wijsbegeerte der wetende', de door H. Dooyeweerd uitgewerkte calvinistische filosofie. Volgens Zwart val-

len deze 'Dooyeweerdianen' in hun visie op de gereformeerde beginselen van de traditionele hoofdstroom te onderscheiden, maar voor wat betreft de antirevolutionaire politiek zie ik toch weinig wezenlijke verschillen. Inzake status en functie van de antirevolutionaire politieke leer stemden traditionellen en Dooyeweerdianen overeen, terwijl beide stromingen gekant waren tegen de dreigende modernisering van de ARP. De politieke standpunten van traditionellen en Dooyeweerdianen

kwamen vaak overeen, zoals ook Zwart constateert. Intussen won de moderne stroming binnen de ARP terrein en het neocalvinisme verschoof naar het tweede plan. Overigens is in tegenstelling tot de KVP, in de ARP een traditionele stroming blijven bestaan, die breder was dan Zwart doet voorkomen.

Het is met name de in 1956 als partijvoorzitter aangetreden W.P. Berghuis geweest, die de heroriëntatie van de ARP actief stimuleerde.

Berghuis, een inspirerende figuur met een grote ideologische interesse, heeft voor de ontwikkeling van de ARP in de jaren zestig veel betekend, al wist ook hij de partij niet op één lijn te krijgen. Binnen de ARP kwam het niet tot een gemeenschappelijke aanvaarding van de christen-democratische samenwerking als nieuwe ideologie. VU-socioloog D.Th. Kuiper heeft in een aantal publikaties onderscheid gemaakt tussen drie denkrichtingen binnen de partij.⁸ Naast een traditionele stroming zijn twee varianten van de moderne stroming aanwijsbaar. Naast een zakelijke

**Tussen CHU en
CDA bestaat een
opmerkelijke
continuïteit. Voor
beide partijen
fungeert het
christelijk geloof als
een subjectieve
inspiratiebron voor
politiek handelen.**

'modern-pragmatische stroming' was tevens een zogenaamde 'evangelisch-radical' nuancering aanwezig. Kenmerkend voor deze derde richting was niet zozeer het relativiseren van de traditionele antirevolutionaire uitgangspunten, maar het herformuleren van deze uitgangspunten tot een nieuwe, radicale maatschappijvisie met een progressieve inslag. Volgens Kuiper ontwikkelde Berghuis en ook een figuur als Bruins Slot zich in deze richting. Interessant met betrekking tot Zwarts theorie over status en functie is het, dat deze evangelisch-radical stroming op zijn eigen manier bleef geloven in de mogelijkheid om uit de Bijbel algemeen geldende politieke richtlijnen af te leiden. Het is jammer dat Zwart zich niet meer door deze indeling van Kuiper heeft laten leiden.

De CHU

Jammer is het ook, dat de CHU een zo marginale plaats heeft gekregen. Omdat de christelijk-historischen niet over een uitgewerkte ideologie beschikten, heeft Zwart de CHU slechts summier willen behandelen. Tussen de CHU en het CDA bestaat echter een opmerkelijke continuïteit. Voor beide partijen fungeert het christelijk geloof als een subjectieve inspiratiebron voor politiek handelen. KVP en ARP gingen daarentegen tot eind jaren vijftig uit van een rechtstreeks verband tussen geloof en politiek. In de ideologische relatie tussen het CDA en KVP en ARP is dus sprake van een duidelijke breuk. Over de achtergronden van die breuk zijn we door de interessante studie van Zwart een stuk wijzer geworden. —

Jan-Jaap van den Berg is verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Vrije Universiteit te Amsterdam, waar hij een dissertatie voorbe-

reidt over het interne debat rond de politieke koers van de ARP in de jaren 1956-1970.

'*Gods wil in Nederland*' (Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)', dr. R.J. Zwart, 1996, Kok, Kampen, 325 blz, f 19,90.

Noten

- 1 J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band I. Herkomst en groei* (tot 1963), Nijmegen 1995.
- 2 Th.B.E.M. Brinkel, 'In een andere partij hoort een katholiek niet thuis' in: *CD-Verkenningen*, februari 1996, 65-74.
- 3 Vgl. de ook bij Zwart geciteerde uitspraak van Righart 'Aanleiding en oorzaak voor de besprekingen tussen ARP, CHU en KVP is zonder enige twijfel de atbrokkeling van hun electorale macht', H. Righart 'Een eeuw confessionele politiek' in: P. Luyckx en H. Righart (red.) *Van de pastorie naar het torenitje. Een eeuw confessionele politiek*, SDU, Den Haag 1991, 183. Zie voor het standpunt van Bosmans o.a. zijn artikel 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1945-1980' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel XV*, Haarlem 1982, 310.
- 4 Vgl. hierbij ook het artikel van Zwart 'Ideologie en macht: de christelijke partijen en de vorming van het CDA', in: K. van Kersbergen e.a. (red.), *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, Amsterdam 1993, 23-37.
- 5 Vgl. het reeds in 1980 verschenen overzicht *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*.
- 6 Vgl. D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden (1939-1952)*, Alphen a/d Rijn 1980, 181 e.v.
- 7 Bornewasser maakt duidelijk dat de KVP de eerste jaren na de oprichting bewust veel nadruk heeft gelegd op het programmatisch vooruitstrevende karakter. Vgl. J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band I. Herkomst en groei* (tot 1963), Nijmegen 1995, 149-156.
- 8 Vgl. D.Th. Kuiper, 'Van volkspetitionnement tot kleine luyden' in: *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP* (opgericht op 3 april 1879) en ook: D.Th. Kuiper, 'Tussen identiteit en fusie. Schets van enkele ontwikkelingen in de 'radicale generatie' binnen de ARP in de periode 1957-1971', in: *Christen-Democratische Verkenningen*, 1982, 382-394.